

مقایسه و بررسی ایدئولوژیک نشانه‌های شهری بوشهر، پیش و پس از ورود مدرنیته به شهر

پریا ایزدپناهی*

دانشجوی کارشناسی ارشد معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، گروه معماری، بوشهر، ایران.

izadpanahi.arch@yahoo.com

چکیده

خاستگاه فرهنگی هر جامعه از ارزش‌ها و ضد ارزش‌های آن نشأت می‌گیرد. دستاوردهای مادی و معنوی هر جامعه نمودی از فرهنگ آن می‌باشد، که معماری از جمله نمودهای عینی آن است. فرهنگ مردم بوشهر از دیرباز تا کنون دستخوش تحولات بسیاری گشته که تأثیرات آن را می‌توان در تغییر نوع نگرش آنها به زندگی به طور محسوسی دید. نشانه‌های شهری از جمله ابزارهای قرائت متن شهر هستند که پیام‌هایی را به مخاطب خود عرضه می‌دارد. هویت و فرهنگ هر جامعه نقش به‌سزایی در تعیین نوع کیفیت این پیام‌ها دارد. در این پژوهش سعی شده هویت‌های فرهنگی پیش و پس از ورود مدرنیته به بوشهر و تأثیر آنها بر شکل‌گیری نشانه‌های شهری این شهر و چرایی از میان رفتن برخی نشانه‌های ماندگار، بررسی شود. روش تحقیق این پژوهش بصورت توصیفی-تحلیلی است، که در طی آن به تحلیل مسائل و بررسی نمونه‌های موردی پرداخته شده و برای بررسی نمونه‌های موردی موجود، از طریق روش پیمایشی و نمونه‌های از میان رفته از طریق مصاحبه با افراد آگاه، انجام گرفته است. فرایند ورود مدرنیته به بوشهر، به تدریج و تقریباً طی ۱۰ تا ۱۵ سال صورت گرفت. پیش از ورود مدرنیته، بوشهر دارای چندین نشانه مشخص با بنیان‌های اعتقادی (مذهبی)، اقتصادی، اجتماعی و حتی نظامی بود. رشد مدرنیته و تحولاتی که به دنبال داشته این تردید را به ذهن راه می‌دهد که فرهنگ و ریشه‌های جامعه را نادیده پنداشته است. در این مقاله نگارنده سعی بر آن دارد پاسخی درخور برای این معضل، که در جامعه کنونی کم و بیش وجود دارد، یابد.

واژگان کلیدی: نشانه‌های شهری، فرهنگ بوشهر، مدرنیسم، سنتی، تأثیرات فرهنگی.

مقدمه

هر شهر یا هر بخشی از آن، برای اینکه بتواند تصویری واضح و در ذهن ساکنانش ایجاد کند، باید این امکان را برای آنان فراهم سازد که بتوانند به آسانی اجزای آن را شناسایی کنند و آن‌ها را در ذهنشان در قالبی به هم پیوسته به یکدیگر ارتباط دهند؛ همچنین برای تثبیت هویت و فرهنگی غنی، نیاز است عناصر شهری علاوه بر خوانایی دارای معنی و مفهوم مرتبط با فرهنگ ساکنین آن شهر باشند. نشانه‌های شهری از جمله ابزارهای قرائت شهرند، که چه پیش از مدرنیته و چه پس از آن وجود داشته، اما عمده تفاوتی در بنیان‌های فکری پشت ساخت و شکل‌گیری هر نشانه در این دو دوره تاریخی وجود دارد. چیزی که اکنون مشهود است این است که امروزه در طراحی شهرها کمتر به ابعاد کیفیتی مانند خوانایی و فرهنگ توجه می‌شود که این خود برگرفته از فلسفه مدرنیسم می‌باشد. حال آنکه در گذشته، نشانه‌ها اصطکاک ذهنی بیشتری با مخاطب ایجاد می‌کرده، که باعث ماندگاری بیشتر نشانه‌ها می‌شده است. در این مقاله به شناسایی نشانه‌های شهری پیش و پس از مدرنیته و بررسی ویژگی‌های آنها اعم از بصری، معنایی، کاربردی و... و همچنین مشخص کردن علت ماندگاری یک نشانه در ذهن حتی پس از، از میان رفتن آن در سال‌های دور و ارائه شاخصه‌هایی برای ماندگاری و هویت‌مند کردن نشانه‌های شهری، پرداخته شده است. در این پژوهش نگارنده

کوشیده به شناسایی انواع نشانه های شهری، که از مهم ترین عناصر یاری رسان در امر خوانش شهر و از عناصر مهم هویت بخشی در جامعه است، با تأکید بر شهر بوشهر، بپردازد.

شرح واژگان اصلی

در ابتدای پرداختن به مفهوم نشانه ی شهری، به تشریح واژگان "نشانه"، "شهر"، "مدرنیسم" و "ایدئولوژی" میپردازیم. واژه نشانه در فرهنگ معین که در فرهنگ انگلیسی sign است، بمعنای "آنچه که سبب شناختن کسی یا چیزی شود" و همچنین "علامت" نیز معنی شده است. به نظر میرسد انسان در میان تمامی موجودات، گونه ای است که به شدت میل به معناسازی دارد، و معنا را از طریق تولید و تفسیر "نشانه ها" به وجود میآورد. به تعبیری "فقط از طریق نشانه هاست که می تواند بیانیشد". نشانه ها معمولاً به شکل کلمات، تصاویر، اصوات، بوها، طعم ها، حرکات و اشیاء ظاهر میشوند. اما، این چیزها ذاتاً معنی دار نیست و فقط وقتی که معنایی به آنها منصوب شود تبدیل به نشانه می شود. هیچ چیز نشانه نیست مگر این که به عنوان "دلالتگر"، ارجاع دهنده، یا اشاره گر به چیزی غیر از خودش تلقی شود، در این صورت می تواند نشانه باشد. درک نشانه ها به طور کاملاً ناخودآگاه از طریق ارتباط دادن آنها با نظام های آشنایی از هنجارها و قراردادهای اجتماعی تحقق مییابد. نشانه کلمه ای فراگیر است که اصطلاح های نماد، نمایه و شمایل را در برمیگیرد. نشانه در نظر لنینج عبارتست از نمایانی کیفیتی در شیء که به احتمال بسیار، تصویری روشن در ذهن هر ناظر بوجود می آورد.

معنای لغوی شهر در فرهنگ دهخدا عبارتست از: "مدینه، بلد و اجتماع خانه های بسیار که مردمان در آن سکنی می کنند. آبادی که بر خانه های بسیار و خیابانها و میدانها و بازارها مشتمل و دارای سازمانهای اداری و انتظامی باشد". امروزه تعاریف متنوعی برای شهر ذکر میشود که عمدتاً براساس پیشفرض های کمی هستند. شهر در معنای تاریخی خود، نقطه ای است که در آن حداکثر تمرکز قدرت و فرهنگ یک اجتماع متبلور میشود.

شهر، شکل و نشانه روابط منسجم اجتماعی و جایگاه مراکز و فعالیتهای اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و... است. در شهر تجارب انسانی به علائم ماندگار، نمادها، الگوهای رفتاری و دستگاه های نظم ترجمه میشود. بنابراین، شهر براساس نیازها، فعالیت ها و رفتارهای ساکنین آن شکل میگیرد. هر رفتاری که توسط انسان صورت میگیرد اساساً متکی به فرهنگ است. فرهنگ به عنوان مجموعه دستاوردهای معنوی و مادی یک جامعه (شامل ارزشها، سنتها، آداب و رسوم، سطح دانش و فن آوری و... میباشد)، بر معماری و فضاهای شهری تأثیر میگذارد. به واقع آنها، تبلور عینی این ذهنیت هستند. تصویر ذهنی نقش مهمی در ثبت نشانه ها در شهر ایفا می کند.^(۱)

نوگرایی، که از آن به نامهای تجدد یا مدرنیسم (modernism) نیز یاد می شود، به معنی گرایش فکری و رفتاری به پدیده های فرهنگی نو و پیشرفته تر و کنار گذاردن برخی از سنت های قدیمی است. نوگرایی فرایند گسترش خردگرایی در جامعه و تحقق آن در بستر مدرنیته است. نوگرایی یا مدرنیسم، گستره ای از جنبش های فرهنگی که ریشه در تغییرات جامعه غربی در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم دارد، را توصیف می کند. این واژه مجموعه ای از جنبش های هنری، معماری، موسیقی، ادبیات و هنرهای کاربردی را که در این دوره زمانی رخ داده اند، در بر دارد.^(۲)

ایدئولوژی یا مرام به انگلیسی (Ideology): مفهومی بسیار بحث انگیز و فرآر در علوم اجتماعی است. می توان گفت ایدئولوژی به مجموعه ای از باورها و ایده ها گفته می شود که به عنوان مرجع توجیه اعمال، رفتار و انتظارات افراد عمل می کند. به طور دقیق تر، می توان برداشت های موجود از ایدئولوژی را در چهار دسته گنجانید:

- ۱- ایدئولوژی نوعی آگاهی کاذب و غیر واقعی است که انسانها بر اساس آن عمل می کنند و خود نمی دانند که این آگاهی دروغین است. در حقیقت آنان اینگونه می اندیشند که آگاهند در حالی که آگاهی آنان توسط سرمایه داران به آنان بطور ناخودآگاه تزریق شده است و انسانها خود از آن بی خبرند «نوع اول».
- ۲- ایدئولوژی مجموعه ای است از ایده ها، نظرات، اعتقادات و نگرشها: مانند جهان بینی یک طبقه یا گروه اجتماعی «نوع دوم».
- ۳- ایدئولوژی یک نظام فکری کم و بیش آگاهانه است «ایدئولوژی نظری».

ایدئولوژی رسانه، کمابیش ناآگاهانه، رفتارهای مرسوم محسوب می‌شود «ایدئولوژی عملی» (۳).

مفهوم نشانه شهری

کوبین لینچ نشانه‌های شهری را عواملی معرفی می‌کند که بیرون آن‌ها به دیده ناظر می‌آید و مقیاس آن‌ها ممکن است بسیار متفاوت باشد. وی یکی از خصوصیت بارز نشانه‌ها را بی نظیر بودن آن‌ها می‌داند؛ عاملی که منحصر به فرد باشد و در ذهن خاطره‌ای بگذارد. (۴) در تعریفی دیگر، ماتین و همکارانش نیز نشانه شهری را به عنوان یک عنصر و یا گروهی از عناصر یکسان تعریف می‌کنند که می‌تواند خود را از یک زمینه بصری با جزئیات تکراری جدا نماید.

اما آن چه که در تمامی تعاریف مطرح شده در مورد نشانه‌های شهری مشترک به نظر می‌رسد این که، تمامی آن‌ها نشانه‌های شهری را عناصر، بنا یا قسمتی از بنا می‌دانند که یک مکان را علامت گذاری می‌کند و به عنوان یک نقطه مرجع مورد استفاده قرار می‌گیرد. این مفهوم الزام برجستگی یا تمایز عارضه‌ای در یک مکان یا یک منظر را جهت نشانه بودن مطرح می‌نماید.

در واقع یک نشانه شهری جزئی از محیط است که برای شخص ناظر پدیدار می‌گردد و به وی کمک می‌کند تا موقعیت دیگر اجزاء محیط و دیگر مکان‌ها را تعیین کند.

نشانه‌های شهری می‌توانند مدرن یا سنتی باشند. بافت‌های قدیمی به دلیل دارا بودن تعداد زیادی از این نشانه‌ها واجد ارزش بیشتری می‌باشد. برخی از این نشانه‌ها جنبه نمادین و ملی دارند. این گروه از نشانه‌ها هنگامی این جنبه را به خود می‌گیرند که براساس تجربیات و اندوخته‌های فرهنگی و ریشه دار جامعه شکل گرفته باشند. این نشانه‌ها تنوع زیادی را در بافت به وجود می‌آورند. (۵)

نماد نشانه‌ای است که می‌تواند نشانگر یک اندیشه، شی، مفهوم، چگونگی و جز این‌ها باشد. نماد می‌تواند یک شی مادی باشد که شکلش، به طور طبیعی یا بر پایه قرارداد، با چیزی که به آن اشاره میکند پیوند دارد. (۶)

به عقیده محسن حبیبی نماد در کنار «شالوده شهر» و «مرکزیت»، یکی دیگر از خصوصیات فضای شهری است. نماد نقشی موثر در انتقال مفاهیم واقعی و انتزاعی دارد و بیانگر رابطه بین شکل و محتوی، دال و مدلول، و معناکننده و معنیشونده است. نماد، عنصر اصلی تداعی معانی شهری است و بدین قرار نماد، هویت‌دهنده شهر میشود و در ایجاد خاطره ذهنی نقش بسیار مهمی را بازی میکند. نماد به شهر، آهنگ بخشیده و این آهنگ را موزون می‌سازد. نماد میتواند به نماد اصلی و نماد فرعی تقسیم گردد و در سلسله مراتب تقسیمات کالبدی شهر، نقش بازی کند. نمادهای متفاوت، مقیاسهای گوناگون شهر را معنا میکنند. مقیاسهایی که بنا به موقعیت، مکان و زمان، نقوش متفاوتی را پذیرا میشوند. نماد شهری علی‌الاصول در قالب عناصر و نشانه‌ها بیان می‌شود. عناصر می‌توانند کالبدی پایدار و ساخته شده شهری داشته باشند و با گذر زمان معانی متفاوتی را در خود متبلور سازند و به عنوان عناصر نمادین خاطره‌های جمعی، نسل‌های متفاوت را به هم پیوند زنند. نشانه‌ها نیز هرگاه بتوانند موقعیت خود را در بیش از سه نسل حفظ نمایند، میتوانند به نماد تبدیل گردند. تغییر در عناصر نمادین ممکن و جایز نیست. (۷)

پس نشانه شهری هرگاه از پس گذر زمان و ماندگاری در خاطره عموم مخاطبان شهر برآمد می‌توان به آن نماد شهری گفت. (۸)

نقش نشانه‌های شهری

در ادبیات شهری، نشانه شهری به طور کلی مفهومی است که اساساً به طرق مختلفی مورد استفاده قرار گرفته است. برخی از نویسندگان از واژه نشانه شهری در یک بیان خیلی کلی به عنوان نقطه مرجعی برای تصمیم‌گیری در فضا استفاده نموده‌اند. تئوری سه بخشی نشانه‌ها، مسیر و دانش پیمایش سیگل و وایت بر این نقش نشانه‌های شهری تأکید دارند. اما برخی دیگر مانند پرسون و مونتلو بر این باورند که این تعریف جزئی از نشانه‌های شهری که در آن تمامی نقاط به عنوان نشانه شهری معرفی می‌شوند تعریفی کم بهره و ناقص می‌باشد. نشانه‌های شهری اهداف چندگانه‌ای را در مسیریابی برآورده می‌سازند. گالچ معتقد است که نشانه‌های شهری می‌توانند به عنوان یک تدبیر جهت سازمان‌دهندگی به فضا و یا به عنوان یک وسیله هدایت‌گری به کار برده شوند

- نشانه‌های شهری به عنوان یک تدبیر سازماندهی
- نشانه‌های شهری به عنوان یک ابزار هدایت‌گری
- تأکید بر سلسله مراتب مکان
- ایجاد خط آسمان.^(۹)

ویژگی‌های نشانه‌های شهری

لینچ در توصیف نشانه‌های شهری دو ویژگی اصلی برای آن‌ها معرفی می‌دارد؛ منحصر بفردی و برجستگی. -منحصر بفردی: یا تقابل شدید با محیط. این ویژگی نشانه را از نظر بصری در محیط خود برجسته می‌سازد. -برجستگی: برجستگی می‌تواند هنگامی رخ دهد که یک ساختمان از مکان‌های مختلفی قابل ملاحظه باشد و یا به صورت قابل توجهی در محل تقاطع چند مسیر مستقر شده باشد.

البته لینچ ویژگی‌های دیگری را نیز در میزان نشانه شدن نشانه‌های شهری مؤثر می‌داند و آن فاصله و قابلیت رؤیت آن‌ها از جهات مختلف است. به عنوان نمونه لینچ اعتقاد دارد که نشانه‌هایی که در فواصل دور قرار گرفته‌اند برای جهت‌یابی‌های کلی در شهر و یا به عنوان نمادی که جهتی را مشخص می‌کند مورد استفاده قرار می‌گیرند.^(۴)

سلسله مراتب نشانه‌های شهری را بدین ترتیب می‌توان در نظر گرفت:

- نشانه در مقیاس کل شهر؛
- نشانه در مقیاس حوزه شهری؛
- نشانه در مقیاس منطقه شهری؛
- نشانه در مقیاس ناحیه شهری؛
- نشانه در مقیاس محله؛
- نشانه در مقیاس کوچه و
- نشانه در مقیاس مجتمع‌ها.

برخی دیگر از مهم‌ترین ویژگی‌های که طی دهه‌های اخیر توسط محققین برای نشانه‌های شهری مطرح گشته‌اند، می‌توان به میزان در دسترس بودن نشانه‌ها (به عنوان نمونه قرار گرفتن در محل تقاطع چهار راه و یا تنها دور راه)، محتوا و عملکرد نشانه‌ها (نشانه‌های فرهنگی و یا عملکردهای خاص دیگر) اشاره نمود.^(۹)

طبقه بندی نشانه‌ها طبق نظریه آمبر تو اکو

از آنجایی که واژه ی نشانه، مفاهیم و اشیا بسیاری را مشخص می‌کند، اکو نشانه‌ها را به دو دسته ی نشانه‌های مصنوعی و طبیعی تقسیم می‌کند. در اینجا مختصر توضیحی از آنها و برخی زیر مجموعه‌هایشان گفته شده است:

نشانه‌های مصنوعی:

نشانه‌های مصنوعی به دو طبقه تقسیم می‌شوند: نشانه‌هایی که برای انتقال معنا تولید می‌شوند و نشانه‌هایی که برای یک کاربرد تولید می‌شوند.

نشانه‌هایی که برای انتقال معنا تولید می‌شود

مبدأ این نشانه‌ها همواره یک فرستنده (انسان یا حیوان) وجود دارد و بصورت خودآگاه توسط کسی بر اساس قرارداد‌های مشخص و با هدف ارتباط چیزی با کسی برقرار می‌شوند.

نشانه‌هایی که برای یک کاربرد تولید می‌شوند

این طبقه بندی به دلیل گرایش کنونی رشته ی نشانه شناسی که می گوید به محض وجود جامعه تمام اهداف در نشانه ها خلاصه می شوند، وجود دارد. در نتیجه به دلیل کارکرد اجتماعی، در این طبقه بندی همه ی اشیا را چه تولیدات معماری، پوششی، لوازم خانگی و وسایل حمل و نقل عمومی و غیره را هم قرار می دهند. این اشیا به کارکردی اولیه و ثانویه باز می گردند و همچنین نشانه های ترکیبی هم در این طبقه وجود دارند.

۱-۲-۱-۱ نشانه ها با کارکردی اولیه

اشیا می توانند به کاربردی اولیه مثل کاربرد نشستن برای واژه ی صندلی، جابجایی برای اتومبیل و سکونت برای خانه، بازگردند.

۱-۲-۱-۲ نشانه ها با کارکرد ثانویه

فرآیند معنادهی، وابسته به ویژگی های نشانه شناختی شیء مورد نظر است. برای مثال وان حمام با سنگ مرمر ایتالیایی با تزئینات طلا و مروارید بدیهی است که نشانه ی ثروت و تجمل است و کارکرد اولیه آن به معنای مخزنی برای شست و شوی بدن در مرحله دوم به ذهن متبادر می شود. در برخی موارد، کارکرد ثانویه غالب شده و چنان که کارکرد اولیه را کم رنگ یا گاه کاملاً حذف می کند.

۱-۲-۱-۳ نشانه های ترکیبی

اکثریت اشیا مورد استفاده ی روزمره کارکردی ترکیبی دارند. بطور مثال اگر لباس پلیس کارکرد پوشاندن و حمایت از جسم او را دارد، کارکرد مفهوم اجتماعی لباس پلیس را هم دارد و موجب می شود لباس این شغل از کارکنان شهرداری و سایر مشاغل تمایز داده شود.

نشانه های طبیعی

نشانه های طبیعی به دو دسته تقسیم می شوند: نشانه های مشخص شده توسط اتفاقات طبیعی و نشانه های ایجاد شده توسط عامل انسانی.

نشانه های معین و مشخص شده توسط طبیعت

این نشانه ها مبدائی طبیعی دارند و هیچ فرستنده طبیعی در منشأ آنها نقش ندارد. این نشانه ها برای معنادار بودن _ علی رغم اینکه طبیعی هستند _ می بایست بوسیله ی فرآیند آموزش توسط فردی که قبلاً با این پدیده برخورد داشته، رمزگشایی شوند. بطور مثال موقعیت خورشید، زمان و ساعت را نشان می دهد.

نشانه های برقرار شده توسط عامل انسانی

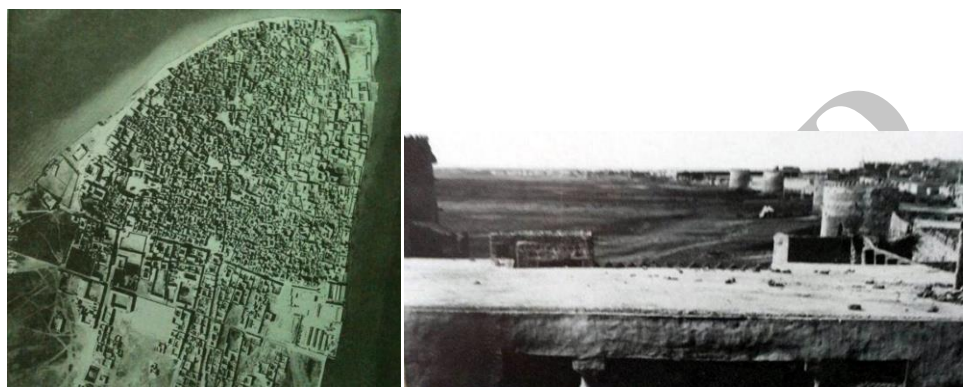
این نشانه ها فرستنده ای عمدی و ارادی ندارند و به طریق غیر ارادی و غیر آگاهانه توسط یک انسان ایجاد می شوند.^(۱۰)

شهر بوشهر پیش از مدرنیسم

شهرهای قبل از سال ۱۳۰۰ در ایران حاوی نشانه هایی بود که گویای نمونه های ویژه شهر سنتی ایرانی به شمار میرفت. بجز معدودی از شهرها، بقیه در میان دیوارهای محافظی محصور بودند. دیوارها علاوه بر حفاظت شهر در برابر مهاجمان، شرایط آب و هوایی مناسبی نیز فراهم می آورد. تنها عنصر شهری که خارج از دیوار شهر قرار داشت، قبرستانها بود.^(۱۱)

شهر بوشهر تا زمان نادر شاه افشار روستای ماهیگیری کوچکی بود، تا اینکه نادر شاه بوشهر را مقر نیروی دریایی خود قرار داد و قلعه نادریه و سپس کارخانه کشتی سازی را احداث نمود. پس شهر بوشهر با عنوان نادریه در سال ۱۱۱۳ هجری شمسی بنیان گذاری شده است. شهر بوشهر در ابتدای تأسیس خود دارای حصار در دو ضلع جنوبی و غربی بوده، که دارای ۱۴ برج با فاصله های مساوی بوده است. دروازه اصلی شهر در حصار جنوبی واقع بوده است. با توجه به رونق روز افزون این بندر پس از مدتی دیگر شهر گنجایش سکنه را نداشت به همین دلیل

نیاز به گسترش شهر احساس می شد. بنابراین حاکم وقت، شیخ عبدالرسول خان دریابگی، تصمیم به گسترش شهر می گیرد و حصار غربی را حذف و با استفاده از مصالح آن دست به ساخت حصار جنوبی، به اندازه ۱۰ برج بزرگتر از اندازه سابق آن می زند. این توصیف از شهر بوشهر با وضع بافت قدیم شهر تا همین اواخر مطابقت دارد، با این تفاوت که حصار بوشهر از بین رفته است. این حصار نیز به مرور زمان تخریب شد و دیگر بازسازی نشد. بوشهر تا سال ۱۳۴۰ که دولت ایران تصمیم گرفت این شهر را به مرکز نظامی خود تبدیل کند رشد چندانی نداشت اما از این تاریخ به بعد با تأسیس نیروی هوایی و دریایی، شهر به یکباره گسترش فراوانی یافت. متأسفانه این گسترش آثار مخرب بسیاری بر بافت تاریخی شهر نهاد. در حال حاضر نیز به دلیل عدم توجه، بسیاری از بناهای بافت تاریخی بوشهر دچار تخریب شده اند و بجای آنها ساختمان های بی تناسبی ساخته شده است.^(۱۲)

شکل ۱- حصار و برج های بوشهر^(۱۲) شکل ۲- نقشه بوشهر قدیم^(۱۲)

هویت در معماری پیش از مدرن

مفهوم هویت در معماری پیش از مدرن به تبع روزگار آن به شکل امروزی مطرح نشده بود. تاکید معماری گذشته بر کرامت انسان بود و معماری کارایی، پایایی و زیبایی را برای تکریم مقام انسان می خواست. معماری در این دوره تنها محوری بود که معماران در امتداد و در گرد آن حرکت میکردند و بناهایی میساختند که بیشتر تکامل یا ترکیبی از ارزشهای معماری گذشته بود تا ارزشهای خلق شده توسط معمار. در آن دوره معتقد بودند که نوآوری در تکمیل تدریجی میباشد و معماری شکل گرفته اثری است جدید اما زاده موجود و مکمل آن که معمار به اندازه توان خود، ارزشی به ارزشهای معماری میافزاید و ادعای معماری خلق الساعه را ندارد. نتیجه این رویکرد در شهر سازی این دوره، منظومه بناهایی متأثر از محدودیتهای اقلیمی و فنی تحت سیطره بینش سنتی بود. به دلیل نظم و خوانایی حاصل شده در شهر و بر اساس ویژگیهای خاص هر بنا و نوع قرارگیری آنها در کنار هم، معماری پیشازمدرن به «معماری ما» تعبیر می شود. آنچه امروز از شهر سنتی مشهود است، بافت پر مایه ایی از صور با انسجام شهری است که به معنای ژرف وحدت در کثرت و حس وحدت در میان پراکندگی شباهت دارد.^(۱۳)

نشانه های شهری پیش از مدرنیسم

بنا بر دیدگاه بنتلی، نشانه ها نقاط و نکات ارجاع دادنی هستند که غالب مردم_ فارغ از زمان_ نقش نشانه ای شان را از بیرون تجربه می کنند. در شهرهای سنتی ایرانی، عناصر نشانه ای در نقش های مختلفی ظاهر میشوند. گاهی عناصری نظیر نخل ها و علم ها در میادین سنتی به تقویت اصل تمرکز و تجمع به ویژه در میدانهای شهری و محلی کمک می نموده اند و گاه عناصری نظیر برج های راهنما، مناره ها و نظایر آن در شهر به مکانی برای حضور و تجمع تبدیل می شده اند. این تمرکز هم در کالبد فضا و هم در الگوهای رفتاری شهروندان شکل می گرفته است.^(۱۴)

منشأ اکثر این نشانه ها در شهر بوشهر، اقتصادی- معیشتی (به سبب وابستگی مردم به دریا)، نظامی، اجتماعی، اعتقادی و تفریحی بوده است. از آن جمله می توان به موارد زیر اشاره کرد:

- باسیدون (اقتصادی-معیشتی)
- دروازه (نظامی و اجتماعی)
- برج مقام (نظامی، اجتماعی و اقتصادی)
- چاه آب اُنْدُر بُنْدُر (اقتصادی-معیشتی)
- امامزاده (اعتقادی)
- عمارت دریا بیگی (اجتماعی)
- پل پور درویش...
- بیسیم (اجتماعی، اقتصادی و نظامی)
- کُنار مهنا (اعتقادی)

مدرنیسم و تأثیرات آن

نوگرایی، جریانی فکری به معنای استفاده انسان از دانش، فناوری و توان تجربی خود برای تولید، بهبود و تغییر محیط خود است. پیدایش مدرنیسم در غرب را می‌توان واکنشی بر ضد سنت و دین مسیحیت دانست. از دیدگاه دیوید هاروی، برنامه‌ریزی مدرنیستی عبارت است از یک سبک بین‌المللی، بزرگ مقیاس، ساده و دارای خردگرایی فنی و کارایی کارکردی. تفکر برنامه‌ریزی شهری مدرن دو ویژگی عمده دارد: (۱) جبرگرایی در زمینه اعتقاد به اینکه شهر می‌تواند با برنامه‌ریزی کنترل شود و (۲) آرمان‌گرایی در زمینه کوشش برای ارائه طرح و تعیین برنامه‌ها. برجسته‌ترین نکته‌ای که در دوران مدرنیسم مشهود است، اینکه هر نوع نمادگرایی که نمایانگر فرهنگ پیشین بود، به شدت مورد انتقاد قرار می‌گرفت. به علاوه، مدرنیسم برخی از قوانین و اصول ساختارگرایی را در راستای خلق فرم ناب فناوری برتر و در دیدگاه کلان‌تر، برای حرکت در راستای تولید انبوه، سرلوحه قرار داد که خود می‌توانست راه حل قطعی برای شکل‌گیری جوامع صنعتی باشد که در نیمه دوم قرن نوزدهم به وجود آمدند. اشتباه اساسی مدرنیسم، معرفی خود به عنوان یک پدیده جهانی و به مانند یک پدیده ضروری و اجتناب‌ناپذیر است که می‌خواهد جایگزین راه حل‌های سنتی شود. در این رویکرد، توسعه شهری در طرح‌های از پیش تعیین شده دنبال می‌شد و طرح‌ها و الگوهای شهرسازی در این رویکرد، دو تصویر جداگانه و مصنوعی از شهر ارائه می‌دهند: از یک سو مراکز سنتی، کلاسیک و تاریخی و از سوی دیگر، بافت شهری مدرن، پویا و متحول. در بیان مشکلات ایجاد شده ناشی از برنامه‌ریزی مدرنیستی، می‌توان به عقیده رابینز در این زمینه اشاره کرد؛ بحران ناشی از برنامه‌ریزی شهری مدرنیستی در دو سطح قابل بررسی است: سطح اول مشکلات فیزیکی و اجتماعی در شهر مدرن مانند نابرابری، تکه تکه شدن شهر و بیگانگی حک شده بر سیما و چهره شهرهای مدرن. سطح دوم و بالاتر از بحران در شناخت شهرها، ارزش‌های زندگی شهری و هویت شهری است که از یک سو با گذشته سنتی و تاریخی خود گسسته‌اند و از سوی دیگر، به نتایج قابل قبولی دست نیافته‌اند.^(۱۵)

در بوشهر نیز این پدیده به وفور_بخصوص در نواحی بافت قدیم شهر و اطراف آن_ قابل مشاهده است. شکل ۳.

شکل ۳- نمونه‌ای از بی‌توجهی به عناصر بافت تاریخی بوشهر (نگارنده)

هویت و معماری مدرن

با وقوع انقلاب صنعتی، ساخت صنعتی در تمامی صنایع مطرح شد. صنعت ساختمان نیز از این رویداد متأثر گشت. معماری مدرن تحت تأثیر انقلاب صنعتی، به ساخت و ساز صنعتی، استاندارد سازی و تولید انبوه روی آورد. ساخت بناهای مشابه در اقصی نقاط جهان، بدون در نظر گرفتن عوامل اقلیمی محیطی، فرهنگی دلیلی بر این ادعا است. بنابراین از زمان مدرنیته با تکیه بر خردگرایی و عقل مداری محض، نیازهای عاطفی، معنوی و روحی انسان نادیده گرفته شد و بازتاب این دیدگاه در معماری، به عملگرایی منجر گردید و کیفیت زیست را به بن بست رسانید. بنابراین عدم شناخت از زندگی با تمام شئون آن از جمله جسمانی، روحانی و روانی و بازتاب این نوع شناخت در معماری باعث ایجاد بحران موجود در هویت معماری شد. در طول دهه های اخیر هر چه بیشتر آشکار شده است که رویکرد عمل باورانه (عملکردگرایانه)، به یک محیط شماتیک می انجامد که فاقد ویژگی و امکانات کافی برای باشیدن انسانی است و بدین علت است که مسئله معنا در معماری اهمیت مییابد. در دوران مدرن جنبه مادی همه چیز از جمله معماری به عنوان هدف اصلی برنامه ها و طرح ها مطرح گردید و هنر معماری تا حد یک شیء و به ساختمان سازی تنزل یافت؛ در عرصه ساختمان سازی تنها خواسته ها و نیازهای محدود، واحد و بیولوژیکی آدمی مورد توجه هستند. از این رو معماری شکل گرفته در دوران مدرن به معماری «سبک بین الملل» شهرت یافت. انتخاب لفظ بین الملل، بی هویتی و به تعبیر بهتر هویت جهانی را پایه ریزی کرد و کاربرد لفظ بین الملل برای سبک معماری این دوره، بی توجهی به فرهنگ جوامع مختلف تلقی می شود.^(۱۳)

جدول ۱- بررسی تطبیقی ویژگی های رویکرد مدرن و پیش از مدرن^(۱۵)

پیش از مدرنیسم	مدرنیسم
معماری با توجه به محدودیت های اقلیمی	سبک جهانی یا بی سبکی
تکریم ارزش های معنوی	کمال طلب و ایده آلیست
وحدت در کثرت	فرم ناشی از عملکرد
انسجام بافت شهری	ضد تزئینات
استفاده از تمثیل و استعاره	ضد تمثیل و اشاره
تزئینات در خدمت کاربرد	ضد خاطرات تاریخی
تکریم پیشینیان و خاطرات	حجم، نه توده
وجود سلسله مراتب کارکردی	بلند مرتبه سازی
وجود استحکامات نظامی مانند حصار و برج	ضد نماد سازی

ویژگی شهرهای ایران پس از مدرنیسم

با آغاز تحولات جدید سیاسی- اقتصادی، تحولات اجتماعی نیز خود را در سکونتگاه ها و شیوه معیشت و شهرنشینی سریع نمایان ساخت و بافت جدیدی در شهرها با رشد شتابان شروع شد. با افزایش جمعیت شهرها و مهاجرت شدید روستاییان به شهرها، سیاست عمومی نوسازی شهری و قواعد و الگوهای مصوب مرکزی، استفاده از وسایل حمل و نقل جدید و ایجاد ادارهای جدید، نظام محلهای به سبک قدیم ماهیت خود را از دست داد و محلات نه بر معیارهای قومی- نژادی، بلکه بر اساس اقتصاد و طبقات اجتماعی نمایان شدند. در این دوره، شهرهای ایرانی- اسلامی از لحاظ کالبدی سه بخش مجزا از هم شکل دادند: الف- بخش متحول شده سنتی؛ ب- محلات جدید برنامه ریزی شده؛ ج- محلات حاشیه نشین (شکل ۲).

محلات جدید مطابق با اصول و قواعد ساخت و ساز برنامه‌ریزی شدند و تحت نظارت دولت و اداره شهرداری و سازمان‌های مربوطه به وجود آمدند. این محلات جدید از اصول شهرسازی معاصر و مدرن متأثر بودند. در این محلات اصول شهرسازی ایرانی-اسلامی رنگ باخته، الگوهای جدیدی به تقلید از شهرسازی مدرن غرب جایگزین آنها شد. این محلات در بیشتر موارد یا در زمین‌های بایر پیرامون شهر و یا در روستاهای نزدیک شهر که دارای آب و هوا و شرایط طبیعی مساعد بودند، به وجود آمدند و بتدریج روستاها و زمینهای اطراف را بلعیدند. با ظهور کارکردهای جدید ناشی از مدرن شدن یا تحولات تکنولوژیک و سیاسی-اقتصادی و اجتماعی بعضی از عناصر شهری نقش و کارکرد خود را از دست دادند. در نتیجه این روند، نقش و کارکردهای جدیدی در عرصه شهرها ظاهر شد که خود عناصر جدیدی را در شهرها خواستار بود. با ورود اتومبیل شبکه راههای تنگ و باریک و پرپیچ و خم جای خود را به خیابان‌های شطرنجی منظم و عریض صلیبی شکل داد. با ظهور پاساژها و ساختمانهای تجاری جدید در جلو خیابان‌ها، بازارهای سنتی نقش سابق خود را از دست دادند.

به جای مدارس علوم دینی، مراکز آموزشی جدید از جمله دانشگاه‌ها و مدارس گسترش یافتند. با گسترش آب لوله کشی حمام‌های عمومی به نفع حمام‌های خصوصی کنار گذاشته شدند. نظام محله‌ای سبک قدیم ماهیت خود را از دست داد و محلات از هم گسیخته بی‌هویتی در درون بافت سنتی به وجود آمد. همچنین با پیشرفت فنآوری نظامی برج و باروهای شهرها فرو ریختند. در نتیجه رشد شهر، مرکز شهر نیز دچار تحول شد و ساخت و ساز و تغییر کاربری صورت گرفت و عناصر جدید، از جمله سینما، هتل، بانکها و ادارات جدید شروع به رشد کردند و بافت سنتی از نظر اجتماعی-فرهنگی و جمعیتی در نتیجه تخلیه ساکنان ثروتمندتر رو به فرسودگی رفت.^(۱۱)

در بوشهر بخش سنتی شهر دچار طرد شدگی گشت و اکثر ساکنان آن خانه‌های خود را ترک گفته و اقشار کم در آمد کسان که از آنها در سایر شهرها به عنوان حاشیه نشین یاد می‌شود ساکنان جدید بافت سنتی بوشهر شدند. که این خود باعث تخریب و از میان رفتن بیشتر بافت تاریخی بوشهر شد. در خصوص محلات جدید برنامه‌ریزی شده، بدلیل ساکن شدن قشر متوسط و عمدتاً تحصیل کرده در آنها، و نظارت و اداره صحیح از جانب شهرداری، این محلات از لحاظ پاکیزگی و آراستگی مطلوبند، اما بدلیل تقلید از الگوهای غربی و دوری جستن از الگوهای سنتی و فرهنگی بوشهر، چندان دارای هویت نیستند.

نشانه‌های شهری پس از مدرنیته

همانطور که اشاره شد، مدرنیته باعث ترویج بی‌هویتی و بی‌توجهی به فرهنگ در جوامع گردید. تأثیر این امر بر گزینش نشانه‌های شهری توسط مردم نیز مشهود است. نشانه‌شناسی مدرن به هر چیزی که بتواند مانند نشانه عمل کند و به تولید و تبادل معنا منجر شود، توجه می‌کند. از این رو، نشانه‌ها می‌توانند بصری، متنی، ایماژی یا هر چیزی باشند.^(۱۶)

در بوشهر نیز تحت تأثیر موج مدرنیته، طی سالهای گذشته بناهایی با توجه به تفکر مدرن احداث گردیده اند که شامل فروشگاه‌ها، هتل‌ها، ادارات، سینماها و غیره می‌شوند. در اینجا چند نشانه شهری پس از مدرنیته، که در بوشهر شاخص ترند آورده شده است:

شکل ۴- هتل دلوار (نگارنده) شکل ۵- مجتمع تفریحی تیبو شکل ۶- شهرداری جدید شکل ۷- ورودی شهر

شکل ۱۱- فستفود رافائل

شکل ۱۰- سینما بهمن (فانوس)

شکل ۹- ساختمان دارایی

شکل ۸- میدان قدس (ساعت)

شکل ۱۵- فلکه فرودگاه (معراج)

شکل ۱۴- استادیوم فوتبال

شکل ۱۳- استانداری

شکل ۱۲- فروشگاه رفاه

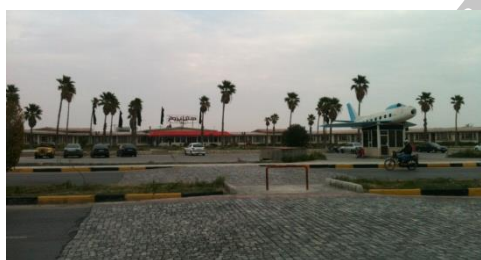
اما در این میان برخی از نشانه ها نیز هستند که به همان شکل سابق خود یا با تغییر ماهیت و بعضا شکل ظاهری، در همان مکان به حیات خود ادامه داده اند، مانند:

شکل ۱۷- آب انبار قوام- رستوران قوام

شکل ۱۶- شهرداری قدیم (امیریه)- شورای شهر

شکل ۲۰- هتل پرواز- محل فانوس قدیمی

شکل ۱۸- قدیمی ترین درخت بوشهر (بابل) شکل ۱۹- چاه های آندُر بُندُر و درختان کهن بوشهر

شکل ۲۱- مدرسه سعادت قدیم

شکل ۲۳- میدان شیخ سعدون

شکل ۲۲- مدرسه سعادت جدید در کنار مدرسه قدیمی

بررسی نشانه های شهری بوشهر از منظر ایدئولوژی

همانطور که پیش تر نیز گفته شد، ایدئولوژی شامل انواع عملی (رفتار های مرسوم، ناآگاهانه)، نظری (کم و بیش آگاهانه)، کاذب و غیر واقعی (نوع اول) و اعتقادات یک گروه خاص (نوع دوم) می‌شود. در ابتدا نشانه های پیش از مدرنیته، سپس نشانه های پس از مدرنیته بررسی می گردد، با این توضیح که هیچ گونه ابراز سلیقه شخصی در این امر به میان نبوده است.

جدول ۲- نشانه های پیش از مدرنیته

نوع دوم	نوع اول	نظری	عملی	ایدئولوژی نشانه ها
			○	باسیدون
			○	دروازه
		○		برج مقام
		○		چاه های آب آندُر بُندُر
○				امامزاده
		○		عمارت دریابگی
	○			پل پوردرویش
		○		مدرسه سعادت قدیم
○				کنار مهنا
		○		فانوس
		○		شهرداری قدیم
		○		آب انبار قوام
			○	میدان شیخ سعدون

(نگارنده)

جدول ۳- نشانه های پس از مدرنیته

نوع دوم	نوع اول	نظری	عملی	ایدئولوژی نشانه ها
	○			هتل دلوار
	○			مجتمع تفریحی تیو
		○		ساختمان شهرداری جدید
			○	سردر ورودی شهر
		○		میدان قدس (ساعت)

	○			ساختمان دارایی
			○	سینما بهمن (فانوس)
	○			فستفود رافائل
	○			فروشگاه رفاه
		○		ساختمان استانداری
		○		استادیوم فوتبال
			○	هتل پرواز
			○	دبیرستان سعادت جدید

(نگارنده)

نتیجه گیری

طبق یافته های حاصل از این جداول این طور استنباط می شود که در دوره پیش از مدرنیسم، عامل تمرکز به عنوان عنصر پیوند دهنده ساکنین شهر عمل میکرده، خواه این تمرکز به دلیل عقاید مذهبی بوده یا در ارتباط با ارتزاق و شغل افراد؛ نقاط تمرکز افراد رفته رفته به عنوان نماد و سپس پس از مرور زمان، به عنوان نشانه هایی در شهر از طریق مردم پذیرفته می شده است. همین گذر زمان باعث می شده تا اگر نماد یا عنصری درخور اعتقادات و هویت مردم نبوده رفته رفته حذف گردد و یا با تغییر شکل، به آنچه با هویت مردم سازگار بوده تبدیل گردد. اما در دوره پس از مدرنیسم، که با شعارهایی همچون سرعت زیاد، تجدد گرایی و دوری از تاریخ و هویت، و تحولات کالبدی همراه بود، شاهد آن هستیم که علی رغم ساخت و احداث بناهایی جدید برای رفع نیازهای شهروندان، این بناها اکثرا فقط نیازهای فیزیکی آنان را برطرف می کند و با تاریخ گریزی که در پشت اندیشه ساخت آنها وجود دارد، عملا نمی توانند آن گونه که باید تبدیل به نشانه هایی با هویت شوند. بیشتر این نشانه ها با حذف فیزیکی نشانه قبلی، در محل نشانه های قدیمی شهر قرار گرفته اند و یا سعی کرده اند با تغییر شکل، جلوه ای مدرن به آنها بدهند، و یا فقط گروه خاصی از مردم حق انتخاب نشانه های اعتقادی شان هستند، که اینها همه باعث بی هویتی جامعه و رنگ باختگی نشانه ها شده است.

راه حل هایی برای بازیابی هویت شهری

آموزش مستمر از طریق تقویت و بسترسازی نشانه ها و نمادهای شهری از همان سال های اولیه زندگی باعث مشارکت پایدار فرد در جامعه شهری خواهد شد؛ همچنین استمرار پایدار هویت های قومی، زبانی، نژادی، فرهنگی و جنسیتی را بوجود می آورد. این فرایند در ساختار مدیریت کلان شهری منجر به پرورش شهروندی فعال می گردد. که این مهارت در این عرصه شامل « ۱- تقویت شیوه های همکاری و کارگروهی. ۲- تصمیم گیری به شیوه شورایی. ۳- توانایی بخشیدن به افراد برای استدلال و نقد کردن. ۴- تقویت مهارت های موثر ارتباطی. ۵- مدیریت مشترک فعالیت ها و کارهای محلی. ۶- تقویت گفتگو و مهارت های مشارکتی و... می گردد» (۱۷)

منابع

- ۱- ماجدی، حمید، سعیده زرآبادی، زهرا السادات، ۱۳۸۹، جستاری در نشانه شناسی شهری، آرمانشهر، شماره ۴، ۵۶-۴۹.
- ۲- <http://fa.wikipedia.org/wiki/نوگرایی>
- ۳- <http://fa.wikipedia.org/wiki/ایدئولوژی>
- ۴- لینچ، کوین، ۱۳۸۵، سیمای شهر، مترجم: مزینی، منوچهر، انتشارات دانشگاه تهران.

- ۵- پورجعفر، محمد رضا، بمانیان، محمد رضا، تقوایی، علی اکبر، منتظرالحجه، مهدی، ۱۳۹۰، درآمدی بر گونه شناسی کالبدی نشانه های شهری در نقشه های ادراکی شهروندان مطالعه موردی: شهر یزد، دوفصل نامه دانشگاه هنر، شماره ۷.
- ۶- (<http://fa.wikipedia.org/wiki/نماد>)
- ۷- حبیبی، سید محسن، مقصودی، ملیحه، ۱۳۸۴، مرمت شهری: تعاریف، نظریه ها، تجارب، منشورها و قطعنامه های جهانی، روشها و اقدامات شهری، چاپ دوم، انتشارات دانشگاه تهران.
- ۸- زمانیان، زهرا، ۱۳۹۲، بررسی نقش المانهای شهری در ارتقای خوانایی شبکه گردشگری شهری، همایش ملی عناصر زیباسازی شهری، حوزه معاونت برنامه ریزی شهرداری شیراز.
- ۹- پورجعفر، محمد رضا، منتظرالحجه، مهدی، ۱۳۸۹، تعیین معیارهای مکان یابی و طراحی نشانه های شهری در راستای ارتقاء خوانایی محیط های شهری، همایش ملی منظر شهری، ایران، تهران.
- ۱۰- اکو، امبرتو، ۱۳۸۴، فرآیند نشانه شناختی و طبقه بندی نشانه ها بنا بر نشانه معنا شناسی امبرتو اکو، مترجم: مطهره مرادیان سرخی.
- ۱۱- یزدانی، محمدحسن، پورا احمد، احمد، تأثیر مدرنیسم بر تحولات کالبدی شهرهای ایرانی_اسلامی، نمونه تبریز، آرشیو مقالات SID، شماره مقاله: ۶۹۴.
- ۱۲- رسایی کشوک، سام، ۱۳۸۴، شکوه ابوشهر، انتشارات شروع، بوشهر.
- ۱۳- خاکسار، ندا، ۱۳۸۹، هویت معماری؛ تبیین معنای هویت در دوره های پیشامدرن، مدرن و فرامدرن، نشریه هویت شهر، سال پنجم، شماره ۷.
- ۱۴- تدین، بهاره، نصری اصفهانی، هاجر، ۱۳۹۲، نقش نشانه ها در خوانش اصول حاکم بر منظر شهر سنتی ایرانی - اسلامی، همایش ملی عناصر زیباسازی شهری، شیراز.
- ۱۵- پژوهان، موسی، الیاس زاده مقدم، نصرالدین، فتحی، سمیه، ۱۳۹۲، بررسی تطبیقی نظام های کاربری زمین شهری از دیدگاه دو پارادایم مدرنیسم و پست مدرنیسم، پژوهش های جغرافیای انسانی، شماره ۲، ۱۷-۳۶.
- ۱۶- محمدپور، احمد، ۱۳۹۳، از دانش نشانه شناسی تا علم تاریخ، نشریه تاریخ و جغرافیا، شماره ۱۷۱.
- ۱۷- فکوهی، ناصر، ۱۳۸۷، انسان شناسی شهری، چاپ اول، نشر نی، تهران.